

NƏZƏRİ DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ*

LEKSİK MƏNA

XÜLASƏ

Koqnitiv dilçilikdə sözün və onun mənalarının öyrənilməsi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həllinə yanaşmanın yollarından biri həm predmetin və ya predmetlərin adı, həm də mənanın, bəzən isə dəyərin bütün sisteminin ifadəsidir. Onların mənaları və ya çalarları eyni sözlər, fərqli mövzu ilə bağlı ola bilər, onlar mənə münasibətlərini dinamik, tarixi gerçəklikdə ifadə edirlər. Müəyyən dövrdə cəmiyyət, xalq tərəfindən anlaşıldığı kimi, ilkin mənalar və çalarlar yenidən təkmilləşir, ifadə olunan obyektlərin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin arasında müxtəlif qarşılıqlı təsir və əlaqələr, münasibətlər dərk edilir və bunlar ümumiləşməyə xidmət edir, bu da bütövlükdə dilin semantik strukturunun elementlərinə çevrilir.

Leksemə yeni mənə daxil olduqda, dilin leksik-semantik sistemində mənə hüdudları bütöv dil vahidi kimi müəyyən edilir. Sözə yalnız ad kimi istinad edilərkən onun müxtəlif mənaları arasında fərq müəyyən edilə bilməz; dil sisteminin semantik əsaslarına dərinədən nüfuz etmədən eyni sözün tərkibində konstruktiv birləşmələrin əlamət və normalarını, yeni dəyərlərinin formalaşması yollarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Xüsusilə, terminlər məhdud mənə və əzsaylı çeşid çalarlarına malik olduqları üçün onların semantik sərhədi bəzən müəyyən olunmaya bilər.

Sözün mənəsi ifadə edilən kontekstlərdə onun dilə xas olan mənalarının uyğunluğunun qanunları ilə şərtlənən konkret leksik-sinonimik əlaqələrindən, mənə çalarlarından, yaxın sözlərlə ekspressiv və üslubi rəngarəngliyindən asılıdır. Dil sistemində sözün semantik mahiyyəti ona xas olan mənələrlə məhdudlaşmır, əsasən, dəyərlərin əlaqəli sıralanmasında istiqamətlərini müəyyən edir.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, ümumiləşdirmə, söz və ifadə, leksik sistem, kontekst, söz və mənaları, frazeologiya, sözün strukturu.

Sözün leksik mənəsi anlayışı dilin lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluğu, onun mənalarında tarixi dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Söz qrupları, sistemlərin, kateqoriyaların, semantik qanunların öyrənilməsi tarixi və müqayisəli-tarixi leksikologiyanın, leksikoqrafiyanın tədqiqat obyektinə daxildir; sözün mənəsinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, strukturunda – tarixi inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili leksikologiyanın əsas vəzifələrindən biridir. Sözlərin mənəsini müəyyənləşdirmək və ya şərh etmək lüğətlərin tərtib edilməsinin əsas məqsədi, leksikoqrafiyanın birbaşa obyektidir. Dilin inkişafı ilə əlaqədar söz və ifadələrinin mənə tərəfinin inkişaf qanunlarının öyrənilməsi müvafiq xalqın tarixinin üzvi hissəsidir. L.V.Şerba “Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi təcrübəsi” əsərində nümunəvi tarixi lüğətlərin olmaması haqqında fikir söyləyərək yazır: “Elə bir lüğət olaydı ki, müəyyən dövrdən başlayaraq müəyyən bir zaman kəsiyi ərzində bütün sözlərin tarixini verə bilə idi, bu və ya digər tarixdən başlayaraq nəinki yeni sözlərin və yeni mənaların yaranmasını, həm də onların ölməsini,

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor, nurlan1959@gmail.com

görməsinin dəyişilməsini göstərə idi... Məsələ bir də onunla mürəkkəbləşir ki, hər dilin sözləri bir sistem yaradır və onların dəyərlərinin dəyişməsi yalnız belə sistemin içərisində başa düşüləndir; beləliklə, tarixi lüğət dildəki ardıcıl dəyişiklikləri əks etdirməlidir” [Щерба: 1940, s.117].

Leksikoqrafiyada sözün koqnitiv planda öyrənilməsi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həllinə yanaşmanın yollarından biri mənaların dəyişməsi qanunları, strukturda baş verən xüsusiyyətlərdir. Söz yalnız predmetin və ya predmetlərin adı deyil, həm də mənənin, bəzən isə dəyərlər sisteminin ifadəsidir, eyni mənada müxtəlif obyektlərin və ya hadisələrin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin ictimai anlayışını ümumiləşdirir və birləşdirir. Onların mənaları və ya çalarları eyni sözlə, fərqli mövzu ilə bağlı ola bilərlər. Sözlər mənə əlaqələri və münasibətlərini dinamik, tarixi gerçəklikdə ifadə edir. O, “reallığın parçası”nı və gerçəkliyin digər elementlərinə münasibətini, məlum dövrdə cəmiyyət, xalq tərəfindən dərk edildiyi kimi, həm də ilkin mənaların və çalarların yenidən təkmilləşməsinin mümkünlüyünü əks etdirir [ətraflı bax: Ушаков, т. I.: 2013, s.262-263; Ушаков, т. II.: 2013, s.80; Головин: 1973, s.89]. Sözlə ifadə olunan obyektlərin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin arasında müxtəlif qarşılıqlı təsir və əlaqə vardır, söz bu münasibətləri dərk etməyə və ümumiləşdirməyə xidmət edir, bu da onun mənəsində, bu və ya digər tarixi dövrün dilində, bütövlükdə dilin semantik strukturunun bir elementində öz əksini tapır.

Dilin leksik sisteminə yeni mənə daxil olduqda mürəkkəb, şaxələnmiş strukturunun digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir və yalnız leksik-semantik sisteminin fonunda mənə hüdudları bütöv dil vahidi kimi müəyyən edilir. Sözlə ad kimi istinad edildikdə onun müxtəlif mənaları arasında fərq müəyyən edilə bilməz. Dil sisteminin semantik əsaslarına dərinədən nüfuz etmədən eyni sözün tərkibində dəyərlərin konstruktiv birləşməsinin əlamətləri və normalarını, yeni söz və dəyərlərin formalaşması yollarını müəyyənləşdirmək, omonimləri, sözü mənalarından ayırmaq mümkün deyil. Xüsusilə, terminlər məhdud mənə və azsaylı çeşid çalarlarına malik olduqları üçün semantik sərhədi bəzən müəyyən olunmaya bilər. Hər bir elm xalqın düşüncəsi, nitqi ilə əldə edilən nəticələrdən başlayır, öz inkişafı ilə onun dilindən ayrılır. İctimai və siyasi elmlər üçün xalq təfəkkürü, yaratdığı terminologiya daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sözün mənəsi ifadə edilən konsepsiyadan – mənəsub olduğu qrammatik kateqoriyalardan, kontekstlərdən, tədqiq edilən dilə xas olan sözün mənalarının uyğunluğu ilə şərtlənən konkret leksik və sinonim əlaqələrindən, mənə çalarlarından, ekspressiv və üslubi rəngarənglikdən asılıdır. Dil sistemində sözün semantik mahiyyəti ona xas olan mənələrlə məhdudlaşmır, həmçinin dəyərlərin əlaqəli sıralanmasında özünü göstərir.

Mənə anlayışı dilin leksik-semantik sistemi ilə bağlı olub, söz qrupları vasitəsilə müəyyənləşir. Sözün semantik quruluşunun mürəkkəbliyini və münasibətlərinin müxtəlifliyini onun inkişafının müəyyən dövründə dil sisteminin digər leksik vahidləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək yolu ilə aydınlaşdırmaq mümkündür, bu halda

dilin rolunu sözün həm də nitq ünsiyyətində, cəmiyyətin üzvləri arasında fikir mübadiləsində tam və konkret təsəvvür etmək mümkün olur. Semantik nəzəriyyədə mənaların və formaların keyfiyyət özünəməxsusluğu üzərində müşahidələr ümumiləşdirilir, sistemləşdirilir, müxtəlif qrammatik siniflərə aid olan sözlərlə daxili birliyi, semantik həcm və mənaların birləşdirilməsi üsulları fərqləndirilir. Məsələn, feilin semantik strukturu isimlərdən daha genişdir, mənalarının dairəsi hərəkətdir, yaxud sifət və zərflərin mənaları daha elastikdir. Söz əlaqələrinin genişliyi onun qrammatik strukturundan və formasından asılıdır, qrammatik formalar arasındakı sərhəd sürəkdir.

Sözlərin semantik inkişafının potensial çalarlarını tapmaq üçün onların fərdi-yaradıcı tətbiqi və məcazi mənalarını araşdırmaq məqsədəuyğundur; sözün fərdi istifadəsi bədii ədəbiyyat dilində xarakter funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı ola bilər [Курель: 2000, s.101]. Fərdi istifadə üsullarının və özünəməxsusluğun öyrənilməsi yalnız artıq təşəkkül tapmış ictimai dəyərlər sistemində deyil, həm də onun obrazlı tətbiqində axtarılmalıdır. Məsələn, leksikoqrafın, ümumi nəzəriyyə təcrübəsində, **göz** sözünün müxtəlif mənaları prizmasında obrazlı istifadəsinin frazeoloji imkanlarını təsvir etməsi mümkündür:

göz altından baxmaq;
göz bəbəyi kimi qorumaq;
gözlə işarə etmək;
gözü böyümək;
göz dağı çəkmək;
göz dəymək;
göz dikmək;
göz götürməmək;
göz kəsilmək;
göz qabağına qoymaq;
göz qamaşdırmaq;
göz qoymaq;
göz oxşamaq;
göz-qulaq olmaq;
gözün ucu ilə baxmaq;
göz üstə;
göz verib, işıq verməmək;
göz gəzdirmək;
göz yummaq və s.

Gözün hansı hallarda obrazlı şəkildə istifadə oluna biləcəyini, məcazi mənada tətbiqini frazeoloji əlaqəli dəyərlərdə axtarmaq lazımdır: söz semantik strukturunda konsentrasiya olunur, frazeoloji əlaqələrin genişləndirilməsi sayəsində yeni mənaları yaranır. Semantik tərəfi onun strukturunun bir hissəsini təşkil edir, keyfiyyəti dilin səs tərəfi, qrammatik quruluşu və ya tərkibi kimi müəyyənləşdirilir. Sözün leksik mənası dedikdə, dilin ümumi lüğət sisteminin bir elementi kimi onun obyektiv və maddi məzmunu başa düşülür; sözün strukturunda müxtəlif mövzu-məna münasibətləri bölünə və birləşə bilər. Bu çətinliklər özünü məna çalarları arasındakı sərhədlərin qeyri-müəyyənliyində, sayında və düzgünlüyündə, fikir ayrılıqları və ya müxtəlifliklərində, mənaların istifadə olunmasının tipik şəraitlərində özünü büruzə verir.

Sözün leksik mənası anlayışının bəzən qeyri-müəyyənliyi lüğət işi təcrübəsində müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Məsələn, izahlı lüğətlərdə sözlərin məna çalarlarının yaygınlığına diqqət yetirilir, adətən, bu mənaların bir qisminə istifadə olunmur, daha çox sözün canlı danışıq dilindəkindən fərqli, həm də yeni mənaları diqqətə çatdırılır. Məsələn, gözək sözü ədəbi dildə “toxunma şeyin yırtılmış, çürümüş və ya yanmış yerini yenidən toxumaqla salınan yamaq” deməkdir, lakin bu sözün məhəlli danışıqda “bağ, ip” mənası da vardır.

Leksikoqrafiyada sözün məcazi, obrazlı mənalarının, nominal dəyərlərindən asılı olaraq, istifadəsi tipik portativ əlaqələrlə ümumiləşdirilmiş mənaya gətirib çıxarır [Виноградов: 1977, s.78]. Nəticə göstərir ki, sözlərin bütün mənaları homogen deyil, leksik dəyərlərin strukturda keyfiyyət fərqləri vardır. Söz həqiqətə aiddir, onu əks etdirir və mənalarını təcrid olunmuş, konkret dilin leksik-semantik sistemindən ayırmaqla deyil, tərkib elementi kimi qırılmaz əlaqələrdə ifadə edir. Dilin lüğət tərkibində müxtəlif dəyərləri ifadə edən sözlər hadisələri, hərəkətləri, keyfiyyətləri, onların ictimai anlaşmasını əks etdirir və bütün digər mənalar üçün nominal bir təməl rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградов В.В. Избранные труды, т. 3, Лексикология и лексикография, М., 1977.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание, 2 изд., М., 1973.
3. Кугель А.Р. (Номо новус). Литературные воспоминания (1882-1896). Пг.-М., 2000
4. Ушаков Д.Н. «Большой толковый словарь современного русского языка», М., 2013, т. I.
5. Ушаков Д.Н. «Большой толковый словарь современного русского языка», М., 2013, т. II.
6. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. «Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1940, № 3.

Nadir MAMMADLI

THE LEXICAL MEANING

SUMMARY

One of the ways of approach to the solving of complicated issues related to the study of the word and its meanings in cognitive linguistics is both the name of subject or subjects and the expression of the meaning, sometimes all of the system of value. Their meanings or shades can be related to the same words, various content, they express their attitudes in the dynamic, historical reality. As understanding by the society, nation in certain period, the primary meanings and shades improve again, the different opposite influence and relations, attitudes are understood among the expressed objects, acts and qualities and they serve to generalize, and entirely it converts to the elements of semantic structure of the language.

The limits of meaning are determined as the whole language unit in the lexical-semantic system of language, when the new meaning includes to the lexeme. While referring to the word only as a name, the variety among its different meanings can't be determined; it isn't possible to determine the signs and norms of constructive combinations, the ways of formation of new values inside the same word without penetrating to the semantic bases of language system deeply. Sometimes it might not be possible to determine the semantic borders completely; especially the terms have the limit meaning and few transitional shades.

The meaning of word depends on the concrete lexical-synonymic relations, shades of meaning, expressive and stylistic diversity with coincided words which conditioned by the rules of correspondence of meanings of the word belonging to this language in the expressed contexts. The semantic essence of word isn't limited with the meanings belonged to it in the language system, mainly, it determines the directions in the related ranking of the values.

Key words: *lexicography, generalization, word and expression, lexical system, context, word and its meanings, phraseology, word structure.*

Надир МАМЕДЛИ

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

В когнитивной лингвистике одним из способов подхода к решению сложных вопросов, связанных с изучением слова и его значений, является выражение как названия предмета или предметов, так и всей системы значений, а иногда и значения в отдельности. Значения слов или оттенки значения слов могут быть связаны с одними и теми же лексическими единицами, разными темами, они выражают свою связь в динамической, исторической действительности. В определенный период в восприятии обществом, людьми первоначальные значения и оттенки значения вновь совершенствуются, воспринимаются различные взаимодействия и отношения между выражаемыми предметами, действиями, качествами и эти значения служат обобщению, которые становятся элементами смысловой структуры языка в целом.

Когда в лексему входит новое значение, границы значения определяются как целостная языковая единица в лексико-семантической системе языка. Если слово рассматривается как

наименование предмета, различие между его различными значениями не может быть определено; без глубокого проникновения в семантические основы языковой системы невозможно определить признаки и нормы конструктивных сочетаний внутри одного слова, пути образования новых значений. Семантические границы иногда невозможно полностью определить, особенно когда термины имеют ограниченное значение и мало переходных оттенков.

Значение слова зависит от его специфических лексико-синонимических отношений, оттенков значения, экспрессивно-стилистического разнообразия с близкими словами, которые определяются специфическими для данного языка законами сочетаемости его значений. Семантическая сущность слова в языковой системе не ограничивается присущими ему значениями, а в основном определяет его направленность в относительном порядке значений.

Ключевые слова: *лексикография, обобщение, слово и выражение, лексическая система, контекст, слово и его значения, фразеология, структура слова.*